ҚЎҚОН ХОНЛИГИНИНГ ЎШ ВИЛОЯТИ ҚОРИХОНА ВА МАКТАБЛАРИ ТАРИХИДАН

И.А.АЛИМОВ, А.И.АЛИМОВ

В статье освещена история школ города Ош и его пригородных кишлаков. Приведены документальные сведения об общем количестве школ, числе учеников и учителей в каждой из них, о наличии вакуфного имущества, о порядке распределения доходов от него. Также говорится о помощи школам, не имеющим вакуфного дохода, со стороны спонсоров и родителей учеников; о значении данных учебных заведений в воспитании молодежи.

This article is devoted to the study of history of schools in the city of Osh and its suburbs. The author provides the data showing the number of schools, its students and teachers, the existence of vaquf lands, their profit and distribution of this profit among the teachers and students. The schools which did not have vaquf lands were sponsored by the parents of students. The author tries to show the importance of these schools in educating the youth.

Диний ўқув юртлари таркибига кирувчи қорихоналарнинг ҳам ўзига хос ўрни бор. Улар ислом динининг муқаддас китоби - Қуръонни тўла ёд биладиган, қироат билан ўқийдиган мутахассислар - қорилар тайёрлаган ҳамда маҳаллий мусулмон аҳолининг хайр-эҳсон, худойи ва бошқа маросимларида Қуръон ўқиб, диний эҳтиёжни қондирган. Қорилар мусулмонларнинг маънавий тарбиясида, диний эътиқодини мустаҳкамлашда муҳим ўрин тутган. Шу сабабдан Қўқон хонлигида, шунингдек, Ўш вилоятида қорихоналар бўлган. Айтиш керак, Ўш вилоятида хонликнинг бошқа вилоятларига нисбатан қорихоналар кам бўлган. 1887 йилда Фарғона вилояти бошқармасига Ўш уезди бўйича текшириш учун топширилган қорихона вақфномалари фақат 13 та бўлган, холос. Биз бу қорихоналарнинг айримлари тўғрисида батафсил маълумот бериб ўтамиз.

Ҳижрий 1280 (милодий 1863) йилда Мир Соқибой Ўш шаҳрининг Сарой маҳалласида қорихона, унинг қошида қорилар истиқомат қиладиган ҳужралар қуриб, маҳалла руҳонийларига вақф қилиб топширган эди [1.13]. Мир Соқибой қорихонасида ўқиганлар сони ҳақида аниқ маълумот архив ҳужжатларида кўрсатилмаган. Мулла Мир Абдусаид Мир Соқибов Ўш шаҳри қозисига онаси, акаукалари, опа-сингиллари билан бирга келиб, Мир Соқибой қорихонасига қуйидаги мулкларини вақф қилмоқчи эканлигини маълум қилган: 1) Ўш бозоридаги 6 та дўкон; 2) Ўшдаги сой кўприги ёнидаги битта дўкон новвойхона билан; 3) Норбўтабой маҳалласи масжиди ёнидаги тегирмон; 4) Ўш шаҳрининг Олтибой ариғидаги тегирмон; 5) Сарой маҳалласидаги ер участкаси; 6) Кучеккан ариғидан суғориладиган ер участкаси; 7) Нурдор ариғидан суғориладиган ер участкаси. Бу мулкларни васият қилувчининг ўзи қорихонага вақф қилиб берган эди. Қози вақфнома тайёрлаб, гувоҳлар иштирокида юқоридаги мулклар қорихонага вақф қилинганини қайд қилиб, ўз муҳрини босган.

Вақфномага Худоёрхон ҳижрий 1280 йилдаги муҳрини босиб ҳужжатни тасдиқлаган. Бундан ташқари, ҳужжатда Муҳаммад Хаким қози (1279), Тур Хўжа қози (1285), Муҳаммад Зокир қози (1280), Хўжа Муҳаммад қози (1284) муҳрлари ҳам бор [1.13].

Ҳижрий 1286 (милодий 1869) йили Мир Соқибой авлодлари Мулла Абдуллабек додхоҳ Алимбек Парвоначиев ва Сорабой Мир Соқибоевалар ҳам қорихонага: биринчиси – Ўш шаҳридаги Олтибой ариғидаги тегирмонни, иккинчиси Нурдор ариғидан суғориладиган мерос қилиб олинган ер участкаси, қозон ва мис қумғонни вақф қилиб берган. Худоёрхон ҳижрий 1288 (милодий 1871) йилда Мир Соқибой авлодлари вақф қилган мулкларни солиқдан озод қилиш тўғрисида иноятнома берган, унга хоннинг ҳижрий 1279 (милодий 1873) йилдаги муҳри босилган.

1904 йилда Ўш уезди ер-солиқ комиссари Мир Соқибой қорихонасининг вақфномаси ва иноятномасини, уларда кўрсатилган ер участкаларини текшириб, бу вақтда қорихона мавжуд ва фаолият юритаётгани, қорибаччалар Қуръонни ўқиб, ёдлашаётганини қайд этган. Вақфномада қайд этилган қўчмас мулклар Сарой маҳалласида, дўконлар, тегирмонлар ва участка Ўш шаҳрида, Кучеккан ариғидан суғориладиган участка Ўш волости Сарой кўча дачасида, Нурдор ариғидан суғориладиган иккита участка волостнинг Кичик Жийдалик дачасида экани, вақф ер участкалари чегаралари ва ўлчови вақфномада кўрсатилганидек экани қайд этилган [1.14].

Мутавалли қорихонанинг вақф мулкларини ижарага берган. Вақфномада васият қилувчи белгилаган шартга биноан мутавалли Мулла Мир Абдусаиднинг ўзи, унинг вафотидан кейин эса авлодларидан бўлиши тайин этилган. Вақф мулкларидан тушган даромад аввал қорихона, унинг қошидаги ҳужраларни таъмирлашга ишлатилган, қолган қисмининг 1/10 улушини мутавалли олган, 4/10 қисмини қорибошига, 5/10 қисми қорибаччаларга бўлиб берилган [3.31].

Ҳижрий 1283 (милодий 1866) йилда Мулла Абдулҳаким Муллабой Охундов Ўш шаҳри Сармозор маҳалласида қорихона қурдирган. Вақфномада қорихонанинг талабалар истиқомат қиладиган нечта ҳужраси борлиги тўғрисида маълумот берилмаган. Айтиш керакки, одатда, шаҳардаги қорихоналар қишлоқлардагига нисбатан катта, уларда кўпроқ қорибаччалар ўқиган.

Мулла Абдулҳаким қорихонанинг ўқув фаолиятини юритиш учун унга Ўш вилоятининг Солихдон деган жойида битта ер участкаси ва Муян ариғидаги тегирмонни вақф қилиб бермоқчи бўлиб, мақсадини Ўш шаҳри қозисига билдирган. Ҳижрий 1283 (милодий 1866) йили қози вақфнома тайёрлаб, муҳрини босиб расмийлаштирган.

Вақфномага Худоёрхон ҳижрий 1280 йилдаги катта муҳрини босиб, ҳужжатнинг қонунийлигини яна бир бор тасдиқлаган. Бундан ташқари, Худоёрхон қорихонага иноятнома бериб, ҳижрий 1279 йилдаги кичик муҳрини босган. Иноятнома билан қорихонанинг вақф мулклари барча солиқлардан – ҳирож, таноб ва сув учун тўланадиган солиқлардан озод қилинган.

Ўш уезди ер-солиқ комиссарининг 1903 йил 20 июнда берган маълумотига кўра, текширилган вақтда қорихона мавжуд бўлган ва фаолият юритган. Ўш уезди ер-солиқ қомиссияси ва ер-солиқ комиссарининг 1903 йилдаги Мулла Абдулҳаким қорихонаси вақфномасини текшириш натижалари тўғрисидаги баённомалари ва уларнинг хулосалари 1911 йил 7 сентябрдаги Фарғона вилояти бошқармаси умумий мажлисида кўриб чиқилиб, тасдиқланган. Фарғона вилояти ҳарбий губернатори генерал-майор А.Гиппиуснинг ҳужжатга 1911 йил 10 сентябрдаги резолюция қўйиб, мажлис қарори билан рози эканини қайд этган.

Қўқон хонлигида масжид ва мадрасалар қошида қорихоналар қуриш анъанаси бўлган. Бундай одат Ўш вилоятида ҳам мавжуд эди. Ҳижрий 1285 (милодий 1868) йилда Эшон Раҳимқул халфа Ўш шаҳридаги сойнинг катта кўприги шарқий томонида масжид билан қорихона бунёд этган. Ҳижрий 1285 (милодий 1868) йилда Эшон Раҳимқул масжид, қорихона ва кўприкка вақф мулки васият қилиш нияти борлигини Ўш шаҳри қозисига айтиб, қуйидаги мулкларни шу муассасаларга вақф қилингани ҳақида вақфнома тузиб беришни илтимос қилган: 1) масжид ёнидаги ер участкаси 9 та дўкони билан; 2) кўприкдан ўтган йўлнинг шимол томонидаги ер участкаси 7 та дўкони билан; 3) кўприкнинг шимол томонидаги ер участкаси карвонсарой ва 5 та дўкони билан; 4) кўприкнинг ғарб томонидаги ер участкаси 12 та дўкони билан; 5) кўприкнинг ғарб томонидаги ер участкаси 2 та дўкони билан [2.5].

Шаҳар қозиси Эшон Раҳимқул хоҳишини ҳисобга олиб вақфнома тайёрлаб, унда юқорида кўрсатилган мулклар масжид, қорихона, кўприкка вақф қилиб берилганини баён этиб, ўз муҳрини босиб тасдиқлаган. Қози муҳридан ташқари, вақфномага Худоёрхоннинг ҳижрий 1280 йилдаги муҳри босилган. Худоёрхон ҳижрий 1279 йилдаги муҳри босилган иноятнома бериб, Эшон Раҳимқул вақф қилган мулкларни барча солиқлардан, жумладан, ҳирож ва таноб солиқларидан озод қилган [2.5].

Масжид, қорихона ва кўприк вақф мулклари ижарага берилган. Мутавалли ижарадан тушган вақф даромаддан даставвал масжид, қорихона бинолари ва кўприкни таъмирлашга зарур миқдорда маблағ ажратган. Даромаднинг 1/10 қисмини масжид ва қорихона ходимларига ва қорибаччаларга вақфномада кўрсатилган меъёрда бўлиб берган ва шу йўл билан масжид ва қорихона ишини юритган.

Ҳижрий 1285 (милодий 1868) йилда Матмуса Маҳсум Мулла Нодир Муҳаммедов Ўш шаҳри Мулла Норкучек Охунд маҳалласида қорихона ва унинг қошида қорибаччалар яшайдиган бир неча ҳужра бунёд этган. Қорибоши дарсхонада қорибаччаларга сабоқ берган, Қуръонни ёдлаш қоидалари, ҳар бир сўз, ҳар бир ҳарфини аниқ, ифодали ёдлаш зарурлигини тушунтирган. Қуръон сура ва оятларини талабалар ёдлаб олгандан кейин, уни қироат билан ўқиш тартиби ўргатилган. Қорибаччалар ҳар куни Қуръонни ёдлаш бўйича сабоқ олиб, кейин ҳужраларига бориб вазифани бажарганлар, ҳар кун 2-3 та оят ёдлаганлар. Қорихонада ўқиш шундай тартибда 3-4 йил давом этган. Қуръонни ёд олган ва қироат билан ўқий оладиган бола қорихонани битирган ҳисобланган.

Қорихона ишини юритиш мақсадида ҳижрий 1285 йилнинг раби-ус-соний ойида Матмуса Маҳсум Мулла Нодир Муҳаммедов Ўш шаҳри қозисига бориб, ўзи қурдирган қорихонага вақф қилиб бериш хоҳиши борлигини билдирган. Қози вақфнома ёзиб, муҳрини босиб тасдиқлаб берган. Вақф қилинган биринчи ер участкаси тахминан 16 таноб, иккинчи ер участкаси тахминан 6

танобдан иборат бўлган. Қорихона мутаваллиси вақф қилувчининг ўзи бўган, ундан кейин унинг авлодидан тайинланиши таъкидланган. Вақфномада кўрсатилган шарт бўйича вақф даромади қуйидагича тақсимланган: мутавалли даромаднинг 1/10 қисмини олган, ундан кейин қорихонани, ҳужраларни таъмирлашга ишлатилган, қолганини 3 қисмга бўлиб, икки қисми қорибошига, бир қисмини қорибаччаларга ҳужралари бўйича бўлиб бериш топширилган.

Ҳижрий 1285 (милодий 1868) йилда Тўйчи девонбеги Оролбоев Ўш шаҳридаги ўз номидаги маҳаллада қорихона, унинг қошида бир неча ҳужра ва масжид қурдирган. Тўйчи девонбеги хон саройида хазинадаги пул ва озиқ-овқат маҳсулотларни ҳисобини олиб борувчи амалдор бўлиш билан бирга, йирик заминдор, ер эгаси, ўз даврининг бадавлат инсонларидан бири эди. Тўйчи девонбеги моддий имкониятлари катта бўлгани учун катта қорихона, қорибаччалар истиқомат қиладиган ҳужралар, масжид қурдирган.

Бу муассасаларга вақф қилинган биринчи участка тахминан 25 таноб экиладиган ер бўлган. Иккинчи ер участкасининг ҳажми ҳужжатда кўрсатилмай, чегаралари белгиланган: ғарб томонидан йўл билан, жануб ва шарқ томонларидан Жиёнбел мулки билан, шимол томондан Ашилқул мулки билан чегарадош бўлган[3.72]. Тўйчи девонбеги ҳижрий 1285 йил Жумодал-аввал ойида Ўш шаҳар қозисига вақфнома туздириб, муҳр билан тасдиқлатган. Васият қилувчи шартига кўра, вақф ерларидан тушган даромад қорихона фаолиятини юритиш учун даставвал қорихона, ҳужралар ва масжидни таъмирлаш учун ишлатилиши, қолганидан 1/10 қисмини мутаваллига, беш қисми қорибоши (у бир вақтда масжид имоми ҳам бўлган)га, икки қисми муаззинга, фаррош ва сартарошга, қолган икки қисмини қорибаччаларга ҳужралар бўйича тенг бўлиб бериш мутаваллига топширилган [3.73].

Ўш шаҳрининг тадбиркор инсонларидан бири Муҳаммад Расулбой Шербўтабой ўғли ҳижрий 1289 (милодий 1872) йилда Норбўтабой маҳалласида қорихона ва шаҳарга узоқ қишлоқлардан ўқишга келувчи қорибаччалар яшайдиган иккита ҳужра қурдирган [4.8]. Муҳаммад Расулбой қорихона фаолиятини тўхтатмай олиб бориши учун 1289 (милодий 1872) йилда Паст ариқдан суғориладиган 60 таноб ер, Муян ариғидан суғориладиган ер участкаси ва Ўш шаҳридаги тегирмонни вақф қилиб бериш нияти борлигини Ўш шаҳри қозисига билдирган. Қози юқорида кўрсатилган вақф мулкларини қорихона тасарруфига ўтказиш тўғрисида вақфнома тайёрлаб, унга муҳрини босиб тасдиқлаган. Бу вақфномага 1873-1876 йиллардаги чоризмга қарши халқ қўзғолони раҳбари Пўлатхон муҳри ҳам босилган.

Вақфномада кўрсатилган биринчи ер участкасини Ўш уезди ер-солиқ комиссари 1903 йилда текширган. Аниқланишича, ер Ўш волостининг Андижон кўча дачасида жойлашган ва 13 десятина бўлган. Иккинчи ер участкаси Ўш волостининг Имом Ота дачасида жойлашган ва 1 десятинадан иборат бўлган [4.9].

Ҳижрий 1292 (милодий 1875) йили Араббой Наврўзбой ўғли Ўш шаҳрида қорихона қурдирган. Бу ўқув юртидан фойдаланиб, Ўшнинг ёшлари ўқиб, қори бўлиб етишиб чиқишини таъминламоқ учун руҳонийларга вақф қилиб топширган. У қорихона фаолиятини юритиш, кам-кўстини битказиш учун етарли миқдорда вақф мулки васият қилган. Ҳижрий 1292 йили Ўш шаҳри қорихонасига бориб, ўзи бунёд этган қорихонага Ўш вилоятининг Қайирма ариғидан суғориладган битта ер участкасини тегирмони билан ва Ўш шаҳридаги Куна бозорида бир неча дўконларни вақф қилиб ҳадя этиш мақсади борлигини билдирган. Қози гувоҳлар иштирокида тузган вақфномада қорихонага вақф қилинган мулклар қайд этилган, мутавалли ким бўлишини кўрсатилиб, вақф даромадидан фойдаланиш тартиби баён қилинган. Вақфнома Мулла Мирза Муҳаммад қози ва Муҳаммад Азим аълам муҳрлари билан тасдиқланган [5.29]. Қорихона мутаваллиси этиб, вақф қилувчининг ўзи тайинланиб, ундан кейин авлодларидан тайинланиши шарт қилинган. Қорихонанинг вақф мулкларини мутавалли ижарага бериб фойдаланган. Ижарадан тушган маблағ қорихона сарф-ҳаражатларига ишлатилган. Вақфнома шартига кўра, вақф даромадининг 1/10 қисми мутаваллига ажратилган, кейин қорихонани таъмирлашга, сарф-ҳаражатларга ишлатиб, қолганини қорибаччаларга, сабоқ берган қорига бериш буюрилган [5.30].

Ўш вилоятида хонликнинг бошқа вилоятларга қараганда мактаблар нисбатан кам бўлган. Бу ҳолатни Ўш вилояти аҳолиси чорвадор, кўчманчи аҳоли бўлганлиги билан изоҳлаш мумкин. Ўшга қўшни Андижон вилоятида 1887 йилда 196 та мактаб бўлгани архив ҳужжатларида таъкидланган. Ўш уезди бошлиғининг Фарғона вилояти ҳарбий губернаторига юборган 1884 йилдаги мусулмон ўқув юртлари рўйхатида 17 та масжи қошидаги ва 20 та мустақил мактаб қайд қилинган [6.38-45].

Андижон ва Ўш уездлари мактаблари ишини таққослаш унда мактаблар 1884 йилда тўла рўйхатга олинмаганлигидан далолат беради. Шунинг учун 1884 йилдаги рўйхатда Ўшдаги мактаблар сони оз кўрсатилган. Буни шундан ҳам би-

лиш мумкинки, 1884-1885 ўқув йилида Ўш шаҳри ва уездида 38 та мактаб фаолият юритганлиги таъкидланган [6.127-128]. 1888 йилдаги Ўш уезди ўқув юртлари рўйхатида 42 та мактаб номи келтирилган. Шулардан 5 та мактабнинг вақф мулкидан даромади борлиги қайд қилинган. Шу билан бирга, рўйхатнинг иловасида Гулсун, Олой, Оқбўра волостларида мактаблар йўқ деб кўрсатилган. Волост бир неча қишлоқ ва овуллардан таркиб топишини ҳисобга олсак, мактаб бўлмаслиги мумкин эмас. Рўйхатга олувчиларнинг чекка овулларга бориш имконияти бўлмаганидан мактаблар рўйхатга олинмай қолган бўлиши мумкин. Бундай ҳолат ҳаттоки Андижон уездида ҳам кузатилган. Мактаблар тўла рўйхатга олинмагани сабабли Ўш уездида шусиз ҳам оз миқдордаги мактаблар сони яна ҳам озайган [7.50-56].

1-жадвал

1884 йилда Ўш уездидаги вақф мулки бор мактаблар рўйхати [6.38-43].

т/р	Мактаблар номи	Ўқитувчилар сони	Ўқувчилар сони	Мактабнинг вақф мулки	Вақф даромади	
					Рубль	коп
Ўш шаҳри						
1	Бобо Хўжа Эшон мактаби	1	23	Экин экиладиган 8 таноб ер	8	60
Қўшлар қишлоқ						
2	Уста Абдураҳмон мактаби	1	12	3 та дўкон, экин экиладиган 7 таноб ер	15	20
3	Бобочилбой мактаби	1	15	1 та дўкон, экин экиладиган 8 таноб ер		
4	Мулла Мирҳакимов мактаби	1	16	1 таноб бедапоя	3	80
5	Абдурайим хожи мактаби	1	9	Экин экиладиган 43 таноб ер	Даромади йўқ	
6	Ортиқбой мактаби	1	4	Экин экиладиган 48 ¼ таноб ер	20	

1884 йилдаги Ўш уезди мусулмон ўқув юртлари рўйхатида 6 та мактабнинг вақф мулклари борлиги кўрсатилган. 1888 йилдаги мусулмон ўқув юртлари рўйхатида 5 та мактаб вақф мулклари даромадидан фойдалангани ёритилган. Бу мактабларнинг вақф мулки тури ва миқдори ҳақида маълумот берилмаган. 1884 йилдаги Ўш уезди мусулмон ўқув юртлари рўйхатида 16 та масжид қошида ва 20 та мустақил мактаблар борлиги қайд қилинган. Мактабни таъмирлаш у жойлашган маҳалла аҳли ёки бирор тадбиркор ёрдами билан амалга оширилган. Шу сабабдан мактабни қурдирган тадбиркор ёки бошқалар мактабга кам ҳолларда вақф мулки таъсис қилганлар. Шунинг учун Ўш уездида 1888 йилда рўйхатга олинган 42 та мактабдан фақат 5 тасида вақф мулки бўлган.

Мактабларнинг вақф мулклари камлиги учун улардан тушган даромадлари ҳам мадраса, масжидларникига нисбатан оз бўлган. Айрим мадрасалар вақф даромади 400-500 рублни ташкил қилган. Вақф мулки бор мактаблар орасида Ортиқбой мактабининг вақф ери ва ундан олган даромади энг кўп: 1884 йилда мактабнинг даромади 20 рубль бўлган. Ўш шаҳридаги Бобо хўжа Эшон мактаби 8 таноб экин экиладиган вақф еридан 8 рубль 60 копеек даромад олган. Ўш уезднинг Қўшлар қишлоғидаги Уста Абдураҳмон мактаби 3 та вақф дўкони, экин экиладиган 7 таноб вақф ерини ижарага бериб, 15 рубль 20 копеек, Мулла Мирхолиқов мактаби 1 таноб бедапоясини ижарага бериб, 3 рубль 80 копеек, Ортиқбой мактаби 45 ¼ таноб вақф ерини ижарага бериб, 20 рубль ижара ҳақи олган. Бобочилбой мактабининг 1 та дўкони, экин экиладиган 8 таноб вақф ери бўлган, лекин бу ердан олган вақф даромади миқдори кўрсатилмаган. Абдурайим хожи мактабининг экин экиладиган 43 таноб вақф ери бўлгани ҳолда, ҳужжатда даромади йўқ деб кўрсатилган. Бу маълумотлар мактабларнинг вақф мулари ва улардан тушган даромад оз бўлганини исботлайди.

2-жадвал

Ўш уезди масжидлари қошидаги мактаблар (1884 йил)[6.40-45].

т/р	Масжид номи	Ўқитувчилар сони	Ўқувчилар сони	Масжиднинг вақф мулки	Вақф даромади	
					Рубль	коп
Булоқбоши волостиБулоқбоши қишлоғи						
1	Қаландар қози масжиди	1	18	6 та дўкон	25	
2	Холиқул масжиди	1	16	41 тноб ер	25	
3	Сотиволди масжиди	1	15	8 таноб ер	8	
4	Соиб Оғалик масжиди	1	10	10 таноб ер, 4 та дўкон	17	
5	Холназар парвоначи масжиди	1	16	12 таноб ер	4	
Хўжаобод қишлоғи						
6	Тош Сўфи Райимбой масжиди	1	3	2 таноб ер	15	
Наукат волости Эски Наукат қишлоғи						
7	Мулла Назар Оқсоқолов масжиди	1	8	Экин экиладиган 6 таноб ер	7	20
Жалақудуқ волости						
8	Мулла Ниёз масжиди	1	8	Йўқ		
Кўтарма қишлоғи						
9	Масжид	1	1	11 таноб ер	11	
Жалақудуқ қишлоғи						
10	Масжид	1	12	22 таноб ер	16	
Сўфи қишлоқ						
11	Масжид	1	2	Йўқ		
12	Гаит ҳожи масжиди	1	1	21 таноб ер	22	
13	Ҳожибой масжиди	1	4	32 таноб ер	30	
Булоқбоши волостиБуштем қишлоғи						
14	Абдулхолиқбой масжиди	1	1	4 ¼ таноб ер	5	
15	Тўработ масжиди	1	1	2 таноб ер	10	
16	Юсуф масжиди	1	1	10 таноб ер	10	

Ўш шаҳри ва қишлоқлари мактабларининг ўзига хос томони – мактабларнинг деярли ярми, яъни 36 та мактабдан 16 таси масжидлар қошида бўлгандир. Масжидлар қошидаги мактабларнинг мустақил мактабларга нисбатан бир қатор имтиёзлари бор эди. Биринчидан, бу мактабларнинг айримлари масжид вақф мулки даромадидан фойдаланган. Айрим масжидларнинг вақф даромади нисбатан кўп бўлган. Масалан, Ҳожибой масжиди йиллик даромади 30 рубль, Қаландар қози, Холиқул масжидлари даромади 25 рублдан эди, Гаит ҳожи масжиди даромади 22 рублни ташкил этган. Масжид қошидаги мактаблар масжиддан моддий ёрдам олишига қарамай, ўқувчилар сони жиҳатдан мустақил мактаблардан фарқи йўқ эди. 11 нафардан 18 нафаргача ўқувчилари бор мактаблар 5 та бўлган. Биттадан бола ўқийдиган мактаблар 5 та, 2,3,4 нафар ўқувчи ўқийдиган мактаблар 3 та эди. 5 нафардан 10 нафаргача болалар таълим оладиган мактаблар 6 та бўлган. Масжидлар қошидаги мактабларда ҳам мустақил мактаблардаги каби ўқувчилар сони нисбатан кам бўлган.

3-жадвал

Ўш уезди мактабларининг ўқитувчи ва ўқувчилари сони (1884 йил)[6.38-44].

т/р	Мактаб номи	Ўқитувчилар сони	Ўқувчилар сони
Ўш шаҳри			
1	Исабой Норбўтаев мактаби	1	12
2	Мирза Кабай мактаби	1	20
3	Чўн хўжа мактаби	1	18
Қўшлар қишлоқ			
4	Мулла Боқи Охун мактаби	1	17
5	Холиқул мактаби	1	15
6	Солимбой мактаби	1	10
7	Кўр Сўфи мактаби	1	11
8	Қўштепа мактаби	1	10
9	Учта Абдукарим мактаби	1	9
10	Аким Хўжа Эшон мактаби	1	5
Наукат волости Наукат қишлоғи			
11	Мулла Турғун Муҳаммад мактаби	1	10
Янги Наукат қишлоғи			
12	Мактаб	1	8
13	Муллабой мактаби	1	6
Сўфи қишлоғи			
14	Мулла Собир мактаби	1	7

Жадвалдаги далиллар шундан гувоҳлик беради, Ўш вилоятида хонликнинг бошқа вилоятларига нисбатан мактаб ўқувчилари оз бўлган. Бошқа вилоятларда 20-35 та ўқувчилари бор мактаблар анчагина бўлса, фақат Ўш шаҳридаги битта мактабда 20 нафар ўқувчи ўқиган, холос. Мактабларда ўқувчилар сони кам бўлгани учун мактаб домуллалари биттадан ортмаган. Барча мактабларда биттадан муаллим дарс берган.

Шуни таъкидлаш керакки, Ўш вилояти чорвачиликка мослашган, тоғлар ва улар бағрида чорва ўтлайдиган яйловлардан иборат бўлган. Ўш табиати аҳолидан чорва боқишни, кўчиб юришни талаб қилган. Қадимдан кўчманчи бўлган қирғизлар Сибирдан Ўрта Осиёга кўчиб келганда, яйловлар сероб бўлган ҳозирги Қирғизистон ўлкасига жойлашган. Ўш вилояти ана шундай ҳудудлардан бири эди. Ўш вилоятининг яна бир ўзига хос томони – бу ҳудуднинг деҳқончилик қилинадиган ерларида ўзбек аҳоли, тоғ бағридаги овулларда қирғиз кўчманчи аҳоли яшаган.

Хулоса қилиб айтиш керакки, қорихоналар Қуръонни тўла ёдлаб, қироат билан ўқийдиган қорилар етиштириб, мусулмонларнинг диний эҳтиёжларини қондирган. Қорихонага, одатда, мактабни битирган ўғил болалар қабул қилинган. Ўш вилоятида мактаблар нисбатан оз бўлса-да, улар халқни саводхон, маърифатли қилишда, маданий-маънавий ҳаётини юксалтиришда муҳим ўрин тутган. Қорихона ва мактаблар вилоят аҳлини саводхон қилишда, кадрлар етказиб беришда, Ўш вилояти иқтисоди ва маданиятини ривожлантиришга муҳим ҳисса қўшган.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, И.19-ф. Фарғона вилояти бошқармаси. 1-р, 34941-иш.
2. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, И.19-ф. Фарғона вилояти бошқармаси. 1-р, 34942-иш.
3. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, И.19-ф. Фарғона вилояти бошқармаси. 1-р, 34937-иш.
4. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, И.19-ф. Фарғона вилояти бошқармаси. 1-р, 34954-иш.
5. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, И.19-ф. Фарғона вилояти бошқармаси. 1-р, 34936-иш.
6. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, И.19-ф. Фарғона вилояти бошқармаси. 1-р, 11814-иш.
7. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, И.19-ф. Фарғона вилояти бошқармаси. 1-р, 12554-иш.

Андижон давлат университети,
2012 йил 4 декабрда қабул қилинган